

De handschriften van een aantal van de belangrijkste boeken uit onze literatuurgeschiedenis worden als Vlaams topstuk bewaard in het Letterenhuis: *Het gezin Van Paemel* van Cyriel Buysse, *Kaas* van Willem Elsschot en Paul van Ostaijens *De feesten van angst en pijn* en *Bezette stad*. Matthijs de Ridder licht hun belang toe.

Doorhalingen en toevoegingen

Handschriften in het Letterenhuis

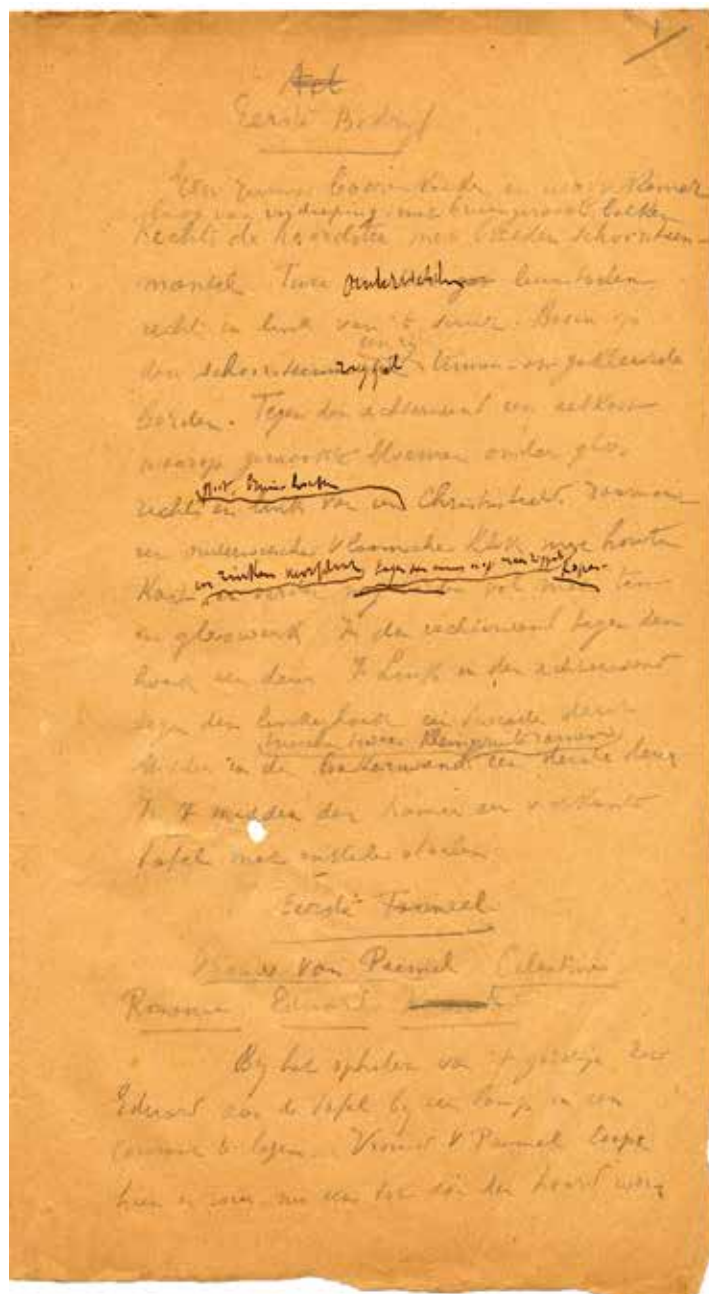
MATTHIJS DE RIDDER

Met al die schermen in ons leven kunnen we het ons vandaag de dag nog nauwelijks voorstellen, maar eeuwenlang was het een vanzelfsprekendheid: wie een boek schreef pakte een pen en zette de eerste streken uit de losse pols op papier. Eerst slordig, vol doorhalingen en toevoegingen. In een tweede versie werd het verhaal uitgebreid en bijgeschaafd, in een volgende werd er gewerkt aan de stijl, totdat er een tekst lag die naar een uitgever gestuurd kon worden. De introductie van de schrijfmachine aan het eind van de negentiende eeuw voegde daar nog een stadium aan toe, maar ook toen was het zeldzaam dat een literaire tekst niet eerst met de hand was toevertrouwd aan het papier.

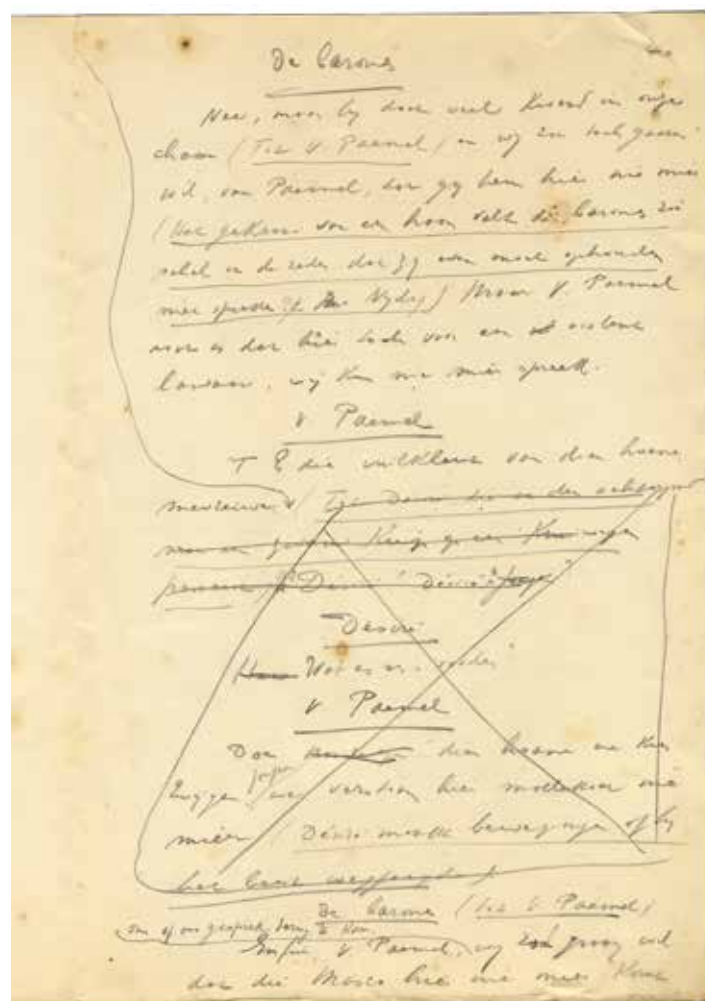
Manuscripten zijn kleine schatkisten van informatie. Normaal gesproken is het haast uitgesloten dat je iemands denken kunt volgen, maar in een handschrift ligt een belangrijk deel van het proces besloten dat heeft geleid tot de regels en de zinnen die zich hebben vastgezet in het collectieve geheugen. Je kunt schrijvers zien twijfelen tussen woorden. Je kunt het moment zien waarop ze hebben besloten om een gedachte te schrappen die beter impliciet was gebleven, of je ziet ze juist iets toevoegen dat de tekst net dat beetje extra *je ne sais quoi* geeft. Een manuscript is kortom veel meer dan de eerste drager van de tekst die uiteindelijk in een boek terechtkomt. Soms zijn het zelfs regelrechte kunstwerken. De handschriften van een aantal van de belangrijkste boeken uit onze literatuur worden daarom als topstuk bewaard in het Letterenhuis in Antwerpen.

Een eerlijke taal

Van deze vier topstukken die in het Letterenhuis worden bewaard, is het manuscript van *Het gezin Van Paemel* (1903) van Cyriel Buysse (1859-1932) het oudst. Eigenlijk zijn het drie handschriften – een vroege versie, die voor Buysse nog zo voorlopig aanvoelde dat hij haar in potlood optekende en twee nethandschriften die zeer dicht bij de gepubliceerde tekst liggen. Buysse was al langer bezig met het thema van een boerengezin dat alle ellende van de tijd over zich heen krijgt. In een apart notitieboekje noteerde hij rond 1901 al kleine schetsen van de personages. Dat deed hij opmerkelijk genoeg in het Frans – de taal waarin hij zijn onderwijs had genoten en waarin hij zijn gedachten kon ordenen. Wellicht had Buysse de afstand tot het Nederlands nog om een andere reden nodig. Hij was namelijk niet van plan om een gepolijst drama af te leveren, waarvan de Vlaamse letteren op dat moment nog vergeven waren. Buysse was begeesterd geraakt door het rauwe stuk *Op hoop van zegen* (1900) van Herman Heijermans (1864-1924).. Net als zijn Nederlandse collega wilde Buysse zijn personages naar het leven tekenen, zonder de onwaarschijnlijke toevalligheden en de valse emoties die het theater nog eigen waren. Zonder de onechte taal ook waarin de karakters zich doorgaans uitdrukten. Vanaf het aller-eerste moment dat Buysse het potlood op het papier zette, spraken de Van Paemels plat Oost-Vlaams. “Zijn d'r deuje?” vraagt moeder bijvoorbeeld verschrikt als haar zoon Eduard vertelt dat

Cyriel Buysse, *Het Gezin van Paemel. Tooneelstuk in 4 bedrijven*, 1901, Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis

Cyriel Buysse, *Het Gezin van Paemel. Tooneelstuk in 4 bedrijven*, 1901, Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis

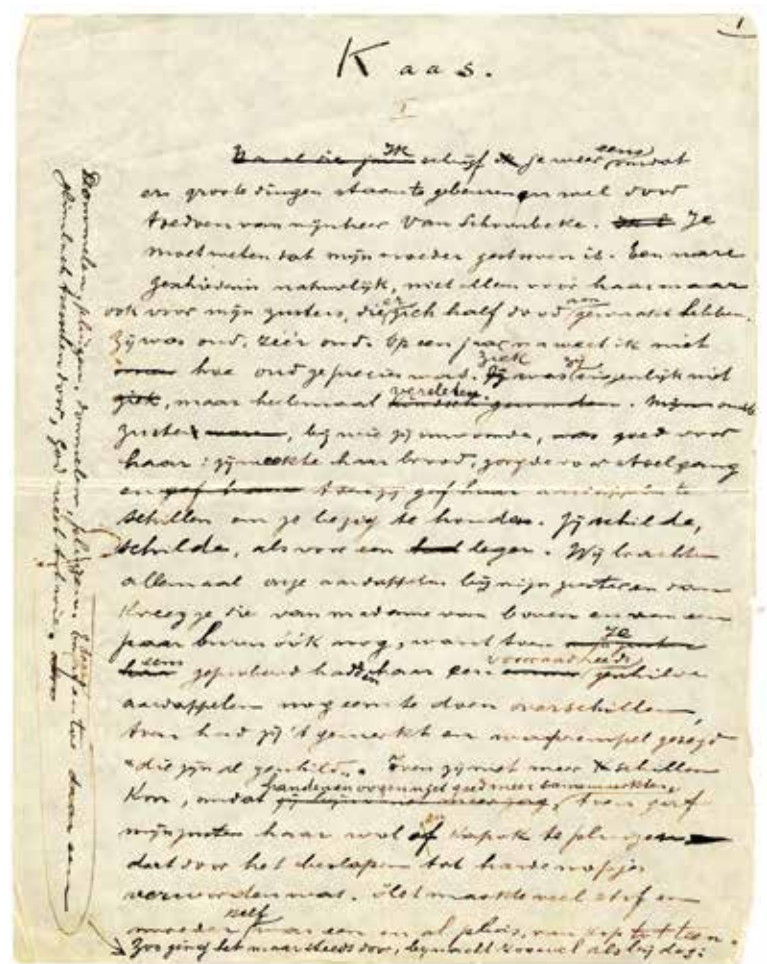
een volksofstand met harde hand is neergeslagen. Van daaruit smeeft Buysse de geschiedenis van het gezin Van Paemel ogenschijnlijk in één geut op het papier, om het vervolgens met pen te bewerken tot de tekst die generaties lang gespeeld is op alle mogelijke podia van het land.

Antiheld

Toen Willem Elsschot (1882-1960) aan zijn novelle *Kaas* (1933) begon, had hij al een tijdje niets meer geschreven. *Lijmen* (1923) was aardig onthaald, maar het boek had hem niet gebracht wat

hij ervan had gehoopt. Elsschots uitgepuurde stijl had sinds zijn debuut *Villa des roses* (1913) altijd wel een klein publiek kunnen bekoren. Toch was hij altijd een vreemde verschijning gebleven tussen de Walschaps en Timmermansen die de volkstaal lieten ronken. Begin jaren 1930 was het juist de on-Vlaamse stijl die werd opgepikt door een nieuwe generatie schrijvers rond het tijdschrift *Forum*. Met name in Nederland werd Elsschot herontdekt als een voorloper van de nieuwe zakelijkheid.

Elsschot voelde zich begrepen en vond voor het eerst in een decennium de motivatie om aan een nieuw boek te beginnen.

Willem Elsschot, Kaas, 1933,
Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis

“Na al die jaren schrijf ik je weer”, luidde veelzeggend de eerste zin van het handschrift. Maar meteen greep de stilist Elsschot in. Te veel anekdote. Al die jaren waarin er niet was geschreven deden niet ter zake. Het kon dus korter: “Ik schrijf je weer eens omdat er grote dingen staan te gebeuren en wel door toedoen van mijnheer Van Schoonbeke.”

Het verhaal van Frans Laermans die op een dag besluit een ontstellende hoeveelheid volvette Edammer aan de man te gaan brengen, om vervolgens aan besluiteloosheid ten onder te gaan, moet al even in zijn hoofd hebben liggen gisten. Elsschot schreef het boek naar eigen zeggen in twee weken. En dat is ook wel aan het handschrift te merken. Kaas is geen tekst van iemand die bedachtzaam een compositie uitwerkt. Je ziet geen schrijver die wikt en weegt, maar iemand die af en toe pas op de plaats maakt omdat hij in de drang om zijn verhaal op het papier te krijgen een stapje heeft overgeslagen en snel nog een passage moet invoegen. Die gedecideerde haast is een fascinerend gegeven voor een novelle die als tragikomedie inmiddels door ontelbaar veel lezers in het hart gesloten is en die (stilletjes) wordt gekoesterd als een portret van de underdog in ieder van ons.

Het handschrift als boek

Een handschrift heeft vaak een grote symbolische en emotionele waarde. De waarde schuilt in het feit dat dit het exemplaar nul is van een kunstwerk dat vervolgens vrijelijk en tegen democratische prijzen in de handel beschikbaar is. Maar heel af en toe is het handschrift zelf het eindproduct. Dat is het geval met *De feesten van angst en pijn* (1918-1921) van Paul van Ostaijen (1896-1928). Tijdens zijn leven heeft Van Ostaijen verschillende van de gedichten uit deze bundel in tijdschriften gepubliceerd, maar het boek is als zodanig nooit verschenen. Te duur, zo oordeelde uitgever Eugène de Bock toen hij in 1921 een calculatie maakte.

Van Ostaijen had het een eventuele uitgever ook niet gemakkelijk gemaakt. Hoewel de gedichten aanvankelijk vrij traditioneel van opzet waren, had hij ze in het uiteindelijke handschrift een expressieve vorm gegeven. De woorden dansen niet alleen over de pagina, Van Ostaijen heeft ze ook verschillende kleuren gegeven – van rood via siena tot zwart en van groen via blauw tot diep purper. Dat was niet zomaar een gimmick. Van Ostaijen experimenteerde bewust met de mogelijkheden

van het genre. Niet alleen de woorden hadden betekenis. Ook de ritmering van de woorden, de schikking op het blad, het volume (van heel HARD tot zeer zacht) en de beweging nam hij mee. De kleuren droegen de betekenis die ze in de stille film hadden gekregen. Zwart-wit-films waren namelijk zelden helemaal zwart-wit. Scènes werden vaak in hun geheel getint. Was het beeld blauw dan was het nacht. Kleurde een scène rood dan woedde er wellicht brand.

Al die innovaties bleven jarenlang voor het lezerspubliek verborgen. De volledige rijkdom van *De feesten van angst en pijn* werd pas zichtbaar in 1952, toen de bundel in facsimile (en met een benadering van de kleuren) werd opgenomen in het *Verzameld werk*. Ook na die eerste volledige publicatie is het boek alleen nog maar in handschrift uitgegeven. Niemand die immers weet wat Van Ostaijen precies voor ogen had met zijn bundel. En dus bestaat *De feesten van angst en pijn* in feite slechts in dit ene exemplaar.

Cyriel Buysse, *Het Gezin van Paemel. Tooneelstuk in 4 bedrijven*, 1901, Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis (beschermd sinds 21 maart 2014)

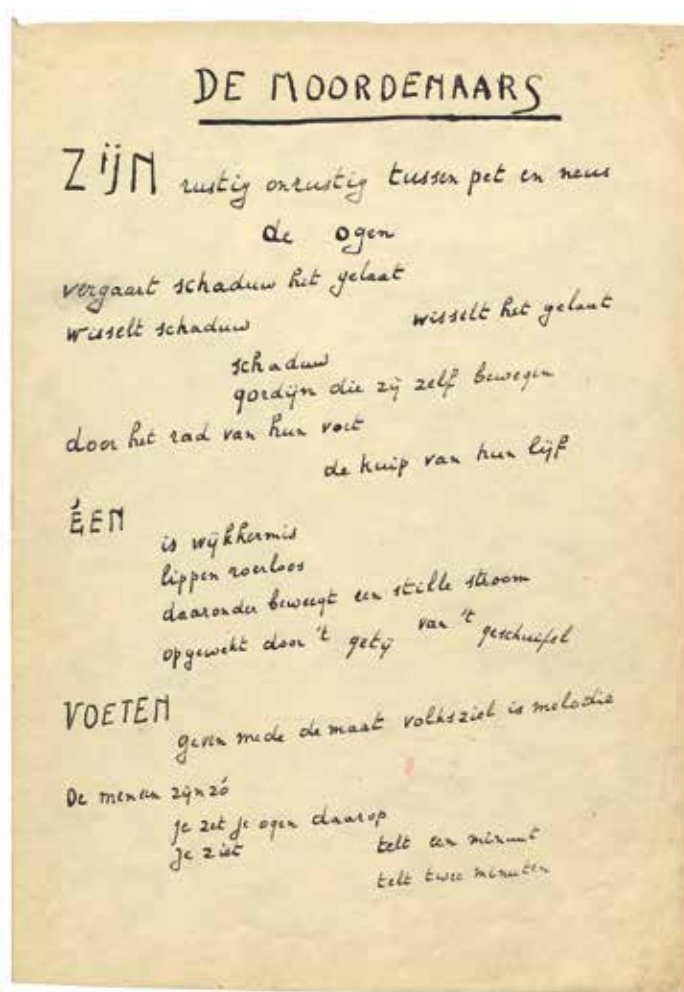
Willem Elsschot, *Kaas*, 1933, Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis (beschermd sinds 10 maart 2008)

Paul van Ostaijen, *De feesten van angst en pijn*, 1918-1921, Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis (beschermd sinds 10 maart 2008)

Paul van Ostaijen, Oscar Jespers (illustraties), *Bezette stad*, 1920-1921, Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis (bruikleen Collectie Vlaamse Gemeenschap, Topstukenfonds) (beschermd sinds 2 maart 2020)

Paul van Ostaijen, *De feesten van angst en pijn*, 1918-1921, Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis

Paul van Ostaijen, *De feesten van angst en pijn*, 1918-1921, Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis

N I H I L

FRERE
CHER
FRERE

Motto ne portez pas les
teintures
trop basses
(Femina, avril 1919)

bonne

N
I
H I L

Lieber Heinz
willst du mich
zum Selbstmord
führen
Ich bleibe
nach wie
vor Deine
Hanna

Jacques

FATALITAS

bonne

ABT. 33 Sehr geehrter Herr Professor
w.c. R.G. nr dieser Fall ist um so mehr beachtenswert da die Mutter der
66666 Patientin bekanntlich bisexuelle Neigungen hat und zu ihrer Tochter

Mon chéri! Voilà trois 3 semaines que j'ai reçu plus de
tes nouvelles hier je donc morte pour toi ta felicità tien
attirée
ou cas ou tu ne m'aimerais plus je te prie
de me renvoyer mes lettres et mon chignon

Biern

180mar
M
O
R
T

Père/Jacques quand je suis grise je dis
des bêtises

la gencive
du whisky
soda
tout en faisant
la danse
v
e
n
n
r
c
e

BORN

nimi nature citron citronille

L'ALTO MORT

drame pol.
4 parties

Born

← ↑ ↗ Paul van Ostaijen, *Bezette stad*, 1920-1921, Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis (bruikleen Collectie Vlaamse Gemeenschap, Topstukkenfonds), foto: Bart Huysmans & Michel Wuyts

Boem!

Hoe het had kunnen lopen met *De feesten van angst en pijn* wordt duidelijk uit het handschrift van dat andere topstuk van de hand van Paul van Ostaijen: *Bezette stad*. Dit manuscript werd in 2021 door de Vlaamse Gemeenschap aangekocht, honderd jaar nadat het boek verscheen. Ook in dit manuscript benutte Van Ostaijen alle mogelijkheden die het papier hem bood. Hij omschreef zijn bundel zelf ooit als een partituur, als een tekst dus die behalve de betekenis ook de toonhoogte, het ritme en het volume van de woorden weergaf. Het meest sprekende voorbeeld is wellicht ook de beroemdste pagina uit *Bezette stad*. Aan het eind van het tweede deel van de cyclus 'Music Hall' gaat de dirigent hoog op zijn stoel staan en wordt de muziek naar een crescendo gedreven. 'BOEM/ PAUKESLAG', davert het vervolgens in koeien van letters. In het handschrift vallen de letters iets

kleiner uit dan in het uiteindelijke boek, maar ze ogen des te intenser omdat je ook een eeuw later nog goed kunt zien hoeveel inkt Van Ostaijen in het papier heeft laten vloeien. Het moest intens zijn, zoveel is zeker.

Dat we zo dicht bij de emotionele intentie van Van Ostaijen kunnen komen, is overigens bijna toevallig. Aanvankelijk was het zijn plan om de tekst netjes uit te typen en te voorzien van instructies voor de zetter: deze letters groot, deze klein en deze in een halve boog. Van Ostaijen schreef zijn boek echter in Berlijn en zijn vrienden in Antwerpen die hij met de productie had belast, snapten vaak maar half wat hij bedoelde. En dus begon hij zijn *magnum opus* pagina voor pagina te componeren, met een verzameling van 154 typografische kunstwerken als resultaat.